

מסת ביקורת

השאלה הכאובה של הילדים העזובים

אורית רוזין

תמי רוזי, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, עם עובד והמכללה האקדמית ספיר, תל-אביב, 2009, 410 עמודים.

ילדים רבים שמצב בריאותם מהריר. רבם (רובם) של אלה ירודי משקל וחלשים במדה מבהילה, רוים ומדלדלי גוף וחולים ממש. חלק מהם חולה מחוסר מזון מספיק וחלק מחסר מזון לגמרי, מרעב פשוטו כמשמעו. מתוך שיחותי עם הוריהם מתברר שהללו מחוסרי עבודה זה חדשים על חדשים ואין באפשרותם לכלכל את בניהם.
(דבריה של מנהלת הקליניקה שעל יד בית החולים העירוני 'הרסה', מצוטטים אצל רוזי, עמ' 72)

ספרה של תמי רוזי פותח בפני הקוראים דלת אל החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, אל העזובה, העוני והמצוקה שהיו מנת חלקם של ילדים וילדות, של נערים ונערות. זהו מחקר היסטורי רחב יריעה ואופקים, עמוס פרטים ועתיר תובנות, המערב תחומי ידע מגוונים: חקר הילדות והנעורים, היסטוריה של רווחה וחינוך, חקר המיניות, ההגירה וההיסטוריה האורבנית. ספרה מצטרף לקורפוס ההולך ונבנה של ספריית המחקר על תל-אביב.¹ ספר זה מצטרף גם לשורה צנומה יחסית, אך הולכת וגדלה, של מחקרים

1 יעקב שביט וגדעון ביגור, ההיסטוריה של תל-אביב, כרך א: משכונות לעיר, 1909-1936, תל-אביב 2001; כרך ב: מעיר-מדינה לעיר במדינה, 1936-1952, תל-אביב 2007; כרך ד: עיר מטרופולין, 1974-1993, תל-אביב 2002; חיים פיירברג, תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק, 1936-1948, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 2003; יעקב שביט, 'מדוע לא חבשו בתל-אביב כיפה אדומה? בין אידאליזם לראליזם בפרשנות של תולדות היישוב: תל-אביב כמשל', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948, עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא (2003), עמ' 59-78; מעוז עזריהו,

בהיסטוריה התרבותית של היישוב ושל מדינת ישראל הצעירה. זהו מחקר היסטורי חלוצי וחשוב, המניח לפתחנו מפת דרכים לחקר ההיסטוריה של הילדות והנעורים בקרב חברת היישוב.²

בסקירה זו אבקש להציג את התזה העיקרית של הספר, להצביע על מחקרים אחרים שלדעתי יש לבחון אותה בהקשרם ההשוואתי, ובתוך כך לטעון שלוש טענות עקרוניות. הראשונה, שאין להעריך את ההיסטוריה של היישוב כמימושה של האידאולוגיה הציונית בדבר האופק השוויוני של קיבוץ הגלויות ובניין האומה, שהרי אידאולוגיות אוטופיות לעולם אינן מתגשמות במלואן. תחת זאת אני מציעה להשוותה לפרקטיקות שהיו נהוגות במקומות אחרים בתקופות מקבילות. השנייה, שכאשר דנים בשיח ובפרקטיקות טיפוליות ראוי לבחון גם את התוצאות המעשיות – הגופניות ממש – של התערבות סוכני תרבות בקבוצות המטופלות, ולא רק את מעמדם של המטופלים בשיח. הטענה השלישית היא שעלינו, כהיסטוריונים, מוטלת האחריות לשאול אם ראוי להטיל על מושאי המחקר שלנו תפיסות תרבותיות פרי זמננו, ובאיזו מידה עלינו לבחון את תפיסת ה'טוב' בעת ההתרחשות כקנה מידה אפשרי לבחינת התנהגותם של סוכני התרבות ותוצאות ההתערבות. בסוף הדברים אשאל מדוע היסטוריונים באים חשבון עם העבר, במקום לעסוק במנטליות של בני התקופה, על אמיתותיה המוסריות, ובמה היא שונה מתפיסת העולם שלנו; וכן, מדוע תפיסת העולם המוסרית של הכותבים היא חלק מכתביבת ההיסטוריה, ואם דבר זה מועיל להבנת התקופה הנחקרת.

רזי מטילה צללים על דיוקנו האידילי של היישוב הלאומי היהודי הצומח כאשר היא מציגה את אופן טיפולם המקומם של גופים שונים בילדים, שהוגדרו 'ילדים עזובים'. ספרה אינו עוסק בחיי היום-יום של הילדים, ואלה אינם עומדים במוקד הספר. היא בוחנת את אופן הטיפול של המימסד העירוני במי שהוגדרו 'עזובים', ובעיקר את הערכים שהניעו את המטפלים האלה ואת פרקטיקות הטיפול שלהם. העיר העברית הראשונה, שבחזונום של מקימייה אמורה הייתה לשמש מופת של אסתטיות לצד תפקוד מודרני ויעיל, מצטיירת

תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית, באר שבע 2005; ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל-אביבית בתקופת המנדט, חיפה 2007; דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל-אביב המנדטורית, ירושלים 2008; משה נאור, בחזית העורף: תל-אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות, ירושלים 2009; Barbara E. Mann, *A Place in History: Modernism, Tel Aviv, and the Creation of Jewish Urban Space*, Stanford 2006

2 באשר לכתיבה לילדים ראו, למשל, זהר שביט, 'ספרות ילדים עברית', עולם קטן: כתב עת לספרות ילדים ונוער, חוב' 1 (תש"ס), עמ' 11-21; בשמת אבן-זהר, יצירת המערכת של ספרות הילדים בתהליך בנייתה של התרבות העברית בארץ-ישראל, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב דצמבר 1999; יעל דר, ומספסל הלימודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948, ירושלים 2006; Yael Zerubavel, *Recovered: Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995

בספר כעיר שבה מתגוררת חברת מהגרים, על שלל בעיותיה וקשייה. הבית התל-אביבי מתואר כאתר של מחסור או שהוא נוכח בתיאורה של רזי בעיקר בהיעדרו.

מעבר למצוקות הספציפיות, החומריות והתפקודיות, רזי מצביעה על מה שמסתמן במחקרה כמחדל המובנה בתפיסות של הגורמים המטפלים. היא מראה שאלה השקיעו מאמצים בלתי נלאים במיפוי שיטתי של שורשיה של בעיית הילדים העוזבים בקטגוריות של בעיות משפחה אופייניות. נמנו עמן משפחות שהתפרקו עקב גירושים, נטישה של הורה או מות אחד ההורים, אך גם משפחות עם זוג הורים נחשבו למשפחות מצוקה אם אחד מהם היה מובטל, חולה במחלה פיזית או נפשית, או נכה. גם משפחות שבהן האם עבדה והשתכרה והאב טיפל בילדים בהיעדרה נחשבו משפחות בלתי מתפקדות, כאלה שיש 'לסדר' את ילדיהן העוזבים במסגרות שונות.

עיקר האחריות לתפקוד הלקוי של הילדים הוטלה על הוריהם; הדגש שהושם על אחריותם שטטש את המקורות החברתיים, התרבותיים והכלכליים של מצוקת המשפחות. המסקנה – כי משפחות רבות אינן ראיות לגדל את ילדיהן – יסודה בתהליך מיפוי זה. מסקנה זו היא שהכשירה את הקרקע להוצאתם של ילדים עוזבים רבים מבתיהם. אחת הביקורות החריפות שמתחת רזי על חברת היישוב היא הקלות הבלתי נסבלת שבה הדביקו תווית של משפחה לא תקינה ולא מתפקדת על משפחה שכרעה תחת נטל מצבה הכלכלי או החברתי, או שהוציאו ילד מבית הוריו (עמ' 202-206).

למצוקה החברתית נלווה הקשר פוליטי-מעמדי. מי שבעיקר נזקקו לעזרת רשויות העירייה היו אלה שלא היו מאורגנים בהסתדרות או בקרנות מקצועיות שונות. לרוב היו אלה הורים שעבדו כסוחרים זעירים או כשכירים לא-מאוגדים: מתקני נעליים, רוכלים וסבלים, וכן חנוונים ובעלי מלאכה זעירים. מי שפנו בבקשת סיוע אל המחלקה הסוציאלית של העירייה היו גם אלה שילדיהם נזקקו לעזרה ולהגנה. אלה שלא נהנו מפירות הצמיחה גם כשהמצב הכלכלי בעיר וכיישוב הוטב היו בעיקר משפחות מזרחיות, אך בסוף שנות השלושים עלה מספר המשפחות האשכנזיות המטופלות בידי המחלקה הסוציאלית של העירייה על אלה המזרחיות. רזי מציינת כי בשנת 1938 היו 69.5 אחוז משפחות אשכנזיות בין 970 המשפחות החדשות שפנו אל המחלקה. בשנים 1939-1940 היו המשפחות האשכנזיות 53.7 אחוז מכלל המשפחות מחוסרות הפרנסה שטופלו בה (עמ' 72). אך בהתחשב במשקל הנמוך שהיה למזרחים ביישוב בכלל – ניכרת חפיפה בין אבות שמצטיירים כמי שאינם מסוגלים או שאינם רוצים לפרנס את משפחתם, לבין מזרחיות, עוני וחוסר תפקוד הורי. הילדים המזרחים זכו לאבחון שונה בידי המוסדות המטפלים מילדים אשכנזים: הראשונים אובחנו כמי שסובלים מהזנחה ומפיגור יותר מהאשכנזים, שהוגדרו כמי שסובלים בעיקר מנירוזות. המזרחים הוצאו מן הבית לעתים קרובות, ואילו האשכנזים סודרו במסגרות יום והושארו במסגרת משפחתם. עם זאת, רזי מציינת שגם אבות אשכנזים שעבדו במקצועות שנתפסו כ'גלותיים', כגון רוכלים, בעלי מלאכה זעירים וספרים, הוצגו כ'טפילים'.

העיר עצמה מצטיירת בשיח הטיפולי הרווח כמסוכנת לשלומם של הילדים ואלה שהוצאו מביתם נראה שהעדיפו לשקמם בכפר ולא בעיר. הכפר נתפס כמרחב אידילי והטבע מבטיח מרחק מהסכנות האורבות לילדים בעיר. רזי חושפת אפוא את ההטיות הפוליטיות, האוריינטליסטיות, המיגדריות ואף הסביבתיות של הגופים המטפלים, את אופני התפקוד הקליניים שלהם ואת העמדות הבעייתיות שהציגה האידאולוגיה הציונית בהקשרים של עיסוק, של מעמד, של מיגדר, של סביבה ושל משפחה.

מה היו שורשי התפיסה של המוסדות המטפלים? מדוע נהגו כפי שנהגו? רזי מצביעה על מקורות שונים: מורשת המשפט האנגלי הוויקטוריאני, שחבר היטב לתפיסת העולם של הבורגנות התל-אביבית האירופית ולתפיסה המקצועית של העובדות הסוציאליות, של הרופאים ושל המחנכים. כן היא מצביעה על נקודת החולשה של האידאולוגיה הציונית: יחסה האמביוולנטי למשפחה. 'על היהודי החדש', כתבה, 'להינתק מדור ההורים, הוא "דור המדבר" הנתוע בעברו הגלותי, כדי שיוכל לממש את המהפכה האישית והלאומית' (עמ' 227). עוד היא מראה שבאוטופיה הציונית הפקעת הילדים מידי משפחתם והעברת האחריות לחינוכם לידי המוסדות הלאומיים נחשבה חיונית לעיצובו מחדש של היהודי, אבל מקומה של המשפחה היה שנוי במחלוקת. לצד תנועות נוער ובתי ספר, ששאפו להפוך למקור העיקרי של ערכים אצל ילדים ובני נוער, מובן מאליו היה כי נשים, גם אלה שעבדו, אמורות להתמסר לטיפול בתינוקותיהן ובילדיהן הרכים.

מוסדות רווחה התערבו בחיי הילדים, הנוער ומשפחות שאותרו כמשפחות מצוקה. ניכר שטובת הילד וטובת החברה גברו על זכותה של המשפחה לפרטיות ועל זכויותיהם של ההורים להורות. החשד כלפי מוסד המשפחה הוביל לשתי תופעות מרתקות: הטלת אשם על ההורים בכל הקשור לילדיהם, מצד אחד, והפיכת העירייה והחברה למי שאמורות להגן על הילד מפני הסכנות שאליהן נחשף, מצד שני.

באחרית הדבר קובעת רזי, שעל אף כל מאמציהם של מוסדות ואישים שונים, הניסיון לטפל בילדים היה עקר. הגדרת הבעיה, או במילים אחרות השיח האבחוני והטיפולי, הוביל להותרתם של הנערים והנערות המזרחים בשוליים ולהנצחת הפער העדתי. בשל הכישלון בבניית חברה שוויונית המתעלמת מהבדלים אתניים, כל ההישגים, אם היו כאלה, התבטלו (עמ' 304-305). אפשר לשער, אפוא, שלו היו המטפלים מחזיקים בתפיסת עולם שונה – לא לאומית (שכן חלק מהשיח הבעייתי בספר נקשר לחציית גבולות הלאום, למשל בשעה שנוצרו יחסים מיניים בין נערות מזרחיות לגברים ערבים) ולא מודרניסטית, אלא רב תרבותית, שוויונית, יחסית והומניסטית – מצבם של המטופלים היה שונה.

ספרה של רזי משתלב במגמה דומה של מחקרים שנעשו במקומות שונים בעולם, שגם בהם נמתחה ביקורת על השיח הטיפולי. כך, לדוגמה, מוצאת רגינה קונזל, שבחנה את הטיפול בנשים הרות לא-נשואות בארצות הברית, בתקופה החופפת בחלקה את תקופת מחקרה של רזי – משלהי המאה התשע-עשרה ועד מחצית המאה העשרים – ששינוי העתים הוביל לשינוי מושגים בשיח, שינוי אשר טמן בחובו גם משמעות חברתית. קונזל

מראה שבמעבר משיח נוצרי-אוונגלי לשיח פרופסיונלי של עובדות סוציאליות הנשים ההרות, שבעידן האוונגלי היו 'אחיות' שאותן חובה להציל, הפכו לנערות בעייתיות (Problem girls) שבהן יש לטפל. השיח החדש הפך את 'הנשים התועות' הזקוקות לגאולה ולחמלה, ל'יחידות חברתיות' הזקוקות למידה של תיקון והתאמה, אף על פי שהנשים המשיכו להתגורר באותם בתי-אמהות (Maternity homes) ממש. עוד היא מראה כיצד ארגוני סיוע בעלי אידאולוגיות שונות מטילים את החרדות שלהם על הנשים ההרות, ולפיכך שינוי ההגדרה מכיל משמעויות חברתיות מובחנות זו מזו, הנובעות ממעמד חברתי, מגזע, מאתניות, ממיניות ומערכי משפחה. קונזל איננה מסתפקת בהצבעה על יחסי הכוח העומדים בבסיסו של ה'פיקוח החברתי'. היא מראה כיצד הנשים שזכו לסיוע היו סוכנות עצמאיות שפעלו למען עצמן, והיו להן מושגים ומטרות משלהן בבואן לקבל עזרה.³

בבחינה השוואתית של מדיניות הרווחה של אומות אחרות, בייחוד כאלה ששימשו מקור השראה ישיר או עקיף לעיצוב החברתי בארץ באותה התקופה, כמה נושאים שבהם עוסקת רזי ראויים למחקר ולהתבוננות נוספים. כך, למשל, הגישה האמביוולנטית בשאלת מקומה של המשפחה בחברה העברית החדשה ותפקידה. כברית המועצות, למשל, בתקופה שלאחר המהפכה הסובייטית ועד אמצע שנות השלושים, זועזעו יסודותיה של המשפחה לא רק כתוצאת לוואי של 'המהפכה והבוקר שלמחרת', אלא גם בשל שינויי חקיקה שהנהיגו הסובייטים במגמה לפגוע בסדר הפטריארכלי הקיים, לדחות את השרירותיות שבמסגרת הנישואין ולקדם זכויות של נשים וילדים, כולל ילדים שנולדו מחוץ למסגרת הנישואין. עם זאת, מחקרה של ברניס מדיסון מראה שכבר באמצע שנות השלושים רווחה כברית המועצות התחושה שהאחריות ההורית התמוטטה לחלוטין, ובעקבות כך ב-1936, ועוד יותר מכך ב-1944, חלה תפנית במדיניות. בשנים אלה החלה נוהגת מדיניות שמרנית שביקשה לחזק מחדש את יסודותיה של המשפחה ושל האחריות ההורית באמצעות חקיקה.⁴ כברית המועצות נמצא אפוא שינוי בגישה של מקבלי ההחלטות למשפחה לאורך ציר הזמן.

למרות הבכורה שניתנה לכאורה לאומה על פני ההורים באידאולוגיה הציונית, רזי רומזת בספרה על מציאות רבגונית שבה התקיימו בה בעת גישות שונות למשפחה. גישות אלה היו תלויות בשייכות לארגון, במוצא האתני, בצורת ההתיישבות (עיר או קיבוץ) ובגישה הפוליטית והמקצועית. רזי קובעת שלמרות האמביוולנטיות, בשנות השלושים

Regina G. Kunzel, *Fallen Women, Problem Girls: Unmarried Mothers and the Professionalization of Social Work, 1890-1945*, New Haven 1993 (להלן: קונזל, נשים נופלות). 3

Bernice Q. Madison, *Social Welfare in the Soviet Union*, Stanford 1968, pp. 42-48 4
ראו גם David L. Hoffmann, *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917-1941*, Ithaca and London 2003, pp. 88-89

כבר נתפסה המשפחה כזירה המרכזית לגידול היהודי החדש ולחינוכו, לפחות בעיר. כלומר, היא מצביעה לכאורה על התפתחות בגישה האידאולוגית למשפחה (עמ' 228). השאלות העולות בעקבות השוואה זו הן: האם נמשכה האמביוולנטיות באשר למקומה של המשפחה ולתפקידה גם לאחר שנות השלושים, והיכן? מי היה אמביוולנטי ולמי הייתה המשפחה בגדר מוכן מאליו? עניין אחר שראוי לתת עליו את הדעת הוא אם היה פער בין רטוריקה אידאולוגית ובין פרקטיקה, או אולי סוכני תרבות מסוימים ראו במשפחה אתר פגום של התרחשות חברתית מבחינה אידאולוגית, אבל היא בכל זאת הייתה הפתרון המועדף על אחרים מבחינה מעשית.

דיון אחר צומח בעקבות התבוננות בתחום הטיפול בילדים ובנוער ברפובליקת ויימר בשנות העשרים, מקום שבו רכשו את השכלתם לפחות חלק מן המעורבים בטיפול בילדים העזובים בתל-אביב. בגרמניה, כפי שהראה אדוארד רוס דיקינסון, התקיים ויכוח על המדיניות החברתית שיש לנהל: הן ויכוח פוליטי ער, הן ויכוח בין פרופסיות שונות. רופאים ופסיכיאטרים תרמו תרומה נכבדה לשיח האיגני שחולל מדיקליזציה בשיח החברתי. למשל, התנהג ויכוח, שבו ידם של הרופאים הייתה על העליונה, בשאלה למי תהיה הסמכות לערוך מעקב התפתחותי בתקופת ההיריון ולאחר הלידה – ללשכות הבריאות (כך גרסו הרופאים) או ללשכות הטיפול בנוער (כך תבעו פעילים בתחום הרווחה). כן גם גילו עוינות לרפורמות חברתיות, הסתייגו מדיון במקורות החברתיים של הבעיות ונטו לייחס אותן לפתולוגיות שונות.⁵

לאור הדוגמה הגרמנית מפתיע אפוא לגלות שבארץ ישראל המנדטורית הייתה שותפות רעיונית ותיאום (עמ' 183) בין כל הגופים שטיפלו בילדים, כפי שמראה רוזי, ומתעוררת השאלה אם היו הבדלים פוליטיים בין הבורגנות התל-אביבית לתנועת העבודה בגישה לילדים עזובים. הדעת נותנת שגורמים מקרב תנועת הפועלים היו ודאי רואים כמה שכונה אז 'עזיבות חברתית' תוצאה של בעיות כלכליות וקשיי הסתגלות ולא (או לפחות לא רק) לקויות אינדיבידואליות הקשורות ברקע תרבותי ואתני.

האופטימיות של המחנך הנודע אנטון ס' מקרנקו, שספרו **הפואמה הפדגוגית** (שפורסם כברית המועצות באמצע שנות השלושים) תורגם לעברית ב-1941 בידי אברהם שלונסקי ושימש מקור השראה למחנכים רבים מקרב תנועת העבודה, עומדת בסתירה לפסימיות שנשבה מהמטפלים הבורגנים בתחום רפואת הנפש. האחרונים נטו לאבחן ילדים מזרחים כבעלי בעיות פתולוגיות (עמ' 171), שאופק הציפיות שלהם מעתידם לא היה גדול (עמ' 185). המטפלים בתחום בריאות הנפש מצטיירים בספרה של רוזי כמי שעוסקים

5 Edward Ross Dickinson, *The Politics of German Child Welfare from the Empire to the Federal Republic*, Cambridge 1996, pp. 141-148 (להלן: דיקינסון, הפוליטיקה). דימוי שונה לגמרי של קבוצת הרופאים מוצג במחקרה של ליאת קוזמא, 'אותו הסקס בדיוק: יעון מיני ביישוב העברי בשנות השלושים', *תיאוריה וביקורת*, כרך 37 (סתיו 2010), עמ' 96-124.

באבחון מתוך גישה מפלה, פטרונית ואוטוריטרית (ממש כפי שהם מצטיירים בספרו של דיקינסון, בתארו את המאבקים על עיצוב המדיניות החברתית בתקופת הרפובליקה של ויימר).⁶

ההזרה של קבוצות אתניות מסוימות והטיפול המובחן שניתן לילדים מזרחים לעומת ילדים אשכנזים, שאותם חשפה רזי במחקרה, נבעו להערכתה מהנחות יסוד תרבותיות עמוקות שרווחו במערב. רקפת זלשיק הראתה במחקרה על בריאות הנפש ביישוב וכישראל שאמנם בסוף המאה השמונה-עשרה התיר הכוח ה'משחרר' של הפסיכיאטריה את החולים מכבליהם (הלכה למעשה) והכניסם לתוך החברה, אך בשלהי המאה התשע-עשרה כבר פעלה הפסיכיאטריה באופן הפוך וסימנה קבוצות מסוימות, למשל יהודים, כבעלות ליקויים מובחנים. מרבית הפסיכיאטרים היהודים מכל קצות הקשת הפוליטית בתקופה זו ובעשורים הראשונים של המאה העשרים, אימצו את הטענה בדבר נטייה מוגברת של היהודים למחלות נפש ולא ערערו עליה. המחלוקת ביניהם היו בשאלה מהם הגורמים לנטייה זו. במוקד הוויכוח עמדו שתי תפיסות מנוגדות: האחת, תפיסה של גזע, לפיה היהודים היו גזע מנוון, והשנייה, תפיסה סביבתית חיצונית, לפיה תנאי החיים של היהודים גרמו לשיעור הגבוה של חולי נפש בקרבם. לפי זלשיק, התפיסות הגזעיות או המפלגות הועתקו לארץ, אך תוך כדי היפוכן. נטייתם של יהודים שזה מקרוב באו לארץ ישראל (קרי ממוצא אירופי) לחלות במחלות נפש, הייתה סימן לעליונות תרבותית, ואילו נטייתם של אוכלוסייה ילידית, ערבית ומזרחית לחלות פחות יוחסה לפרימיטיביות שלהם. עם זאת, זלשיק קובעת שלא התפתחה בארץ גישה קולוניאלית מובהקת שבה הופגנה עליונות גזעית כלפי המזרחים, וכי הגישה כלפיהם הייתה אמביוולנטית. בשל קשרי הדם ובשל החזון הציוני, הכילה הגישה הרווחת ציפייה עתידית לשילובם של המזרחים בחברה העברית החדשה.⁷

האבחון של ילדים מזרחים כמי שסובלים מ'רפיון שכל' (עמ' 169) ושל אשכנזים כמי שסובלים מנירוזות, קשור לכאורה ביהדותם של הרופאים וברקעם התרבותי. קונזל הראתה ש'רפיון שכל' (feeble-mindedness) הייתה קטגוריה רווחת גם בארצות הברית בכל הקשור באבחון נשים שהרו מחוץ למסגרת הנישואין ובטיפול בהן, וכן פושעים, עניים ונוודים. קטגוריה זו נשענה על מבחן אינטליגנציה שהשתנה מאז ועד ימינו,⁸ והותאם ברבות השנים מבחינה תרבותית ואתנית לקבוצות אוכלוסייה מגוונות. עם זאת, בארצות הברית קטגוריה זו הפכה לבלתי ישימה, כאשר המיטות במוסדות לנשים הרות לא-נשואות התמלאו בנשים הרות לבנות מן המעמד הבינוני בשנות הארבעים, על רקע מלחמת העולם השנייה. או אז נאלצו הגורמים המטפלים (הלבנים מן המעמד הבינוני) למצוא הסברים

6 דיקינסון, הפוליטיקה, עמ' 143.

7 רקפת זלשיק, עד נפש: מהגרים, עולים, פליטים והממסד הפסיכיאטרי בישראל, תל-אביב 2008, עמ' 17-18, 47-55.

8 קונזל, נשים נופלות, עמ' 52-53.

אחרים לבעיה, ולמעשה להגדרה אחרת. שכן כאשר המטופלות היו נשים מחונכות, שדמו במאפייניהן הסוציו-אקונומיים למטפלות ולעובדות הסוציאליות, אי אפשר היה ליחס את הסטייה החברתית הזאת להיותן מהגרות, שחורות, עניות ו'רפות שכל' בעלות נטייה ל'עבריינות מינית'. לפיכך תיארו העובדות הסוציאליות את הנשים הללו כנירוטיות.⁹

נראה, אפוא, שהמרכיב הפרופסיונלי וההטיות המעמדיות מספיקים כדי להסביר את היחס הטיפולי המפלה. יותר מכך, אפשר לטעון בהמשך לזלישק שהאידאולוגיה הציונית מיתנה דווקא את יחסם של המטפלים בתחום בריאות הנפש ל'אחר' המזרחי, מפני שקיוו לשלב את המזרחים בחברה. נדמה שמה שהיה חסר אז למטפלים בתחום בריאות הנפש, וככל הנראה גם לקבוצות אחרות של פרופסיונלים בארץ ובעולם המערבי בכלל, הוא שידוד מערכות, כזה המתרחש כתוצאה מדיון ביקורתי ברפואה, במדע ומערכות הרווחה, וכן ספרות מחקרית המטיפה ליחסיות תרבותית. אלא שאלה עלו ובאו אל קידמת במת ההיסטוריה רק כמה עשורים לאחר מכן. עד אז ביססו המטפלים השונים את מעמדם החברתי בזכות ההון הסימבולי שלהם, והפעילו את שיקול דעתם במסגרת הידע והנחות היסוד שרווחו בתקופתם.

כמו במחקרים אחרים שעניינים שיח טיפולי או רפואי, גם בספרה של רוזי ניכרת התעניינות בעיקר בממד השיח: בדרך שבה התנאים החברתיים, הפרקטיקות והאידאולוגיות עיצבו ושבו ועיצבו מחדש את הבעיות ומכאן את דרכי הפעולה לפתרונן. גם אם רוזי חושפת את החמלה ואת הכוונות הטובות שעמדו מאחורי מאמצייהם של המוסדות והפעילים המבקשים לתקן את המצב העגום שבו נתונים הילדים, היא מבקרת בחריפות את המגבלות המבניות של התיקון החברתי.¹⁰

דוגמה קיצונית להתגבשותו של שיח טיפולי קולוניאלי אפשר למצוא בצפון אמריקה, בעשורים הראשונים של המאה העשרים, שבמסגרתו נבדקו, אובחנו וטופלו אוכלוסיות של האומות הילידיות בקנדה וארצות הברית בידי המימסד הרפואי, בעיקר משעה שאלה הוגדרו 'גזע גווע'. בקנדה, למשל, בדקה החוקרת מרי אלן קלם את השיח הרפואי ואת התערבותם של רופאים בחברת הילידים. היא הראתה כיצד נוצר השיח בדבר הדעיכה הדמוגרפית של הילידים וכיצד השיח בדבר ה'גזע הגווע' הוביל להתערבות של רופאים וליצירתו של שיח טיפולי. אלא שקלם גם מצביעה על תוצאות קונקרטיות של המעורבות. למשל, בדוגמה שמביאה קלם, רופא בשם ברייס, שמונה בידי הממשלה הקנדית למשרת קצין רפואה ראשי ראשון של המשרד לענייני אינדיאנים, ובחן את שיעורי התמותה של ילדים ילידים בפנימיות שהוקמו למענם, קבע ששיעור התמותה שלהם בתקופת הלימודים או מיד לאחריה היה 69 אחוז. הוא תבע משולחיו שיוקצו משאבים רבים לשיפור תנאי

9 שם, עמ' 147.

Elizabeth Fee, 'Save the Babies: American Public Health Reform and the Prevention of Infant Mortality, 1850-1920', *Medical History*, Vol. 35, No. 5 (July 1991), pp. 374-375

חייהם, ובעיקר למניעת שחפת.¹¹ קלם מראה שגם בארצות הברית תוארו הפנימיות שבהן למדו הילדים הילדים על ידי רופאים כמלכודות מוות.¹²

לאור הדוגמה הקיצונית הזאת, דומה שדיונה של רוז היה יוצא נשכר אילו נתנה את הדעת גם לתוצאות הפרגמטיות, הפיזיות, של ההתערבות הטיפולית. לדעתי יש לנסות ולהפריד את הממד הפרגמטי מהממד התרבותי. כלומר, להביט בתוצאות של הממד שאותו מתארת דפנה הירש במחקרה על ההיגינה כ'עיצוב מחדש' (ולמעשה להתעניין בתוצאות של הפרקטיקות שהונחלו במסגרתו), ולהבחין בינו ובין הממד האחר של אותה פעילות ממש, שאותו היא מכנה 'הרחקה', כלומר הדרה של המזרחים לשוליים.¹³ הנטייה לכופף את הדיון לטובת השיח מחמירה עם בני הזמן שפעלו לטובת מה שהם תפסו כאינטרס של הילדים (וגם של החברה כולה) בהקשר של תפיסת עולם שונה מזו שלנו, ומטשטשת את ההישגים האובייקטיביים שבכל זאת הושגו, תוך כפייה של ערכי מוסר ותרבות עכשוויים על תמונת העבר.

לנוכח תיאורם של הילדים הנוקמים, שהובא בתחילת דברי מפייה של מנהלת הקליניקה שעל יד בית החולים העירוני הדסה, ראוי לתהות אם הילדים שהוצאו מבתיים קיבלו די מזון ובמידת הצורך גם בגד ללבוש ואפשרות לרחצה, אם מצבם הבריאותי השתפר בעקבות שיכונם במוסדות, או שמא גם בארץ ישראל רווחה תמותה גבוהה של ילדים מזרחים במוסדות. אני נוטה לחשוב שלא כך הדבר. מנתונים בדבר תמותת תינוקות העשויים לשמש אינדיקציה, מסתבר שאוכלוסיית ארץ ישראל היהודית הצטיינה בדאגה לבריאות היילודים ומשיעור נמוך של תמותת תינוקות בהשוואה למדינות מפותחות ממנה.¹⁴ גם העובדה שהורים לנערות הם שפנו לרשויות מיוזמתם וביקשו לסדר את בנותיהם במוסדות, מעידה לפחות על כך שהטיפול הצטייר בעיניהם ראוי ומועיל. הפקדתם של ילדים עוזבים במוסדות הייתה גם הגישה המקובלת בבריטניה באותה תקופה, ושינוי בגישה זו התחולל שם רק לאחר ביקורת ציבורית על הנעשה במוסדות ושינוי בחקיקה בשנת 1948.¹⁵

במאמר מבריק מבקרת לינדה גורדון (כמו קונזל אחריה), את הגישה הביקורתית הרווחת במחקר כאילו עובדי הרווחה הפקיעו את האוטונומיה של המטופלים והכפיפו אותם לפיקוח חברתי. כלומר, היא מבקרת את הגישה המחקרית הרואה במטופלים אובייקטים חסרי כוח. גורדון איננה כופרת בקיומם של יחסי כוח, אך היא מראה כיצד

11 Mary Ellen Kelm, 'Diagnosing the Discursive Indian: Medicine, Gender, and the "Dying Race"', *Ethnohistory*, Vol. 52, No. 2 (Spring 2005), p. 375

12 שם, עמ' 376.

13 דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת רפרטואר 'היגיני' בקרב החברה היהודית בפלשתינה בתקופת המנדט, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 2006 (להלן: הירש, באנו הנה), עמ' 332, 339.

14 רות בונדי, שיבא: רופא לכל אדם, תל-אביב 1981, עמ' 71.

15 Caroline Bell, 'Regulating Child-Care: From the Children Act 1948 to the Present Day', *Child and Family Social Work*, Vol. 3, No. 3 (1998), p. 163

המטופלים נושאים ונותנים עם הרשויות. היא מציגה מימסד מטפל הנגוע בחילוקי דעות פנימיים ומציירת את המטופלים כמי שמביעים קשת שלמה של אינטרסים, מנוגדים וסותרים, יוזמים חלק מן הפניות לרשויות ותורמים לעיצוב המדיניות בדרך של משא ומתן.¹⁶

דיקינסון מבחין בין שני קטבים של רפורמות פרוגרסיביות: האחד סמכותני והכאני והשני דמוקרטי ומשלב.¹⁷ ספרה של רזי עומד בעיקר על הקוטב הראשון, אך מתאר גם את השני. רזי מספרת שהעירייה יזמה הקמת מסגרות חינוכיות לילדים והשקיעה הרבה משאבים בשילוב ילדים במסגרות אלה, כולל ילדים שלא צפוי היה שיצמיחו בעתיד הרבה תועלת לאומה, כמו ילדי החינוך המיוחד, חירשים ומפגרים. היא מעידה שהעירייה ביטלה את שכר הלימוד כבר ב-1926, הנהיגה משמרת לימודים שנייה אחר הצהריים והייתה חלוצה בהקמה מסגרת לחינוך המיוחד. חבל, אפוא, שבסיכום המחקר נעלמים מאמצי העירייה והמחלקה הסוציאלית שלה, המתוארים בהרחבה לאורך הספר, אל מול הכשל התרבותי.

האם מזון, בריאות, חיים, הקניית חינוך ואפילו מינימלי, ואפשרות לרכוש מקצוע, ולו יהא זה מקצוע שמשעתק את המעמד החברתי הירוד של הנער או הנערה, אינם הישג שיש להתברך בו? או שמא זהו הישג 'שקוף', מעין מובן מאליו, שאין צורך לדון בו, אפילו כשמדובר ביישוב דל ועני שלא עומדת לרשותו מדינה ושלא נהנה ממשאביהן של מדינות ותיקות שלרשותן אוצרות טבע, מסחר ענף ותעשייה מפותחת?

הציונות עצמה כתנועה מודרנית, הזדהתה עם ערכי המערב שנגעו לחיי היומיום, ובכלל זה גם עם ערכים של קידום ההיגיינה והבריאות ועם תפיסות של חינוך ומיניות. בתקופה הנחקרת בספר הערך הראשון שעמד בפני המטפלים, הרופאים, והמחנכים היה שימור החיים: טיפול רפואי מונע ומציל חיים, חינוך לשמירה על הבריאות והגנה על המינימום הדרוש לבריאות: תזונה טובה, קורת גג כלשהי, רחצה ובגד נקי, חינוך בסיסי ויכולת להתפרנס בלי להיות תלוי בבריות. מה שנתפס באותה עת כמקדם ביותר את המטרות הללו היה תלוי בסדר חברתי שבו תפקידי המיגדר היו ברורים: המיניות הייתה תחומה למשפחה ולהולדת ילדים במסגרת נישואין שבהם הגבר הוא המפרנס העיקרי והאחראי לחינוכם של הילדים. זה היה קשור גם בתפיסת הספירות הנפרדות, ומכאן שגם במבנה הכלכלי של היישוב. עובדה היא שכאשר התאפשר מודל כלכלי אחר, הקיבוץ, אפשר היה לגדל ילדים גם במה שנראה אז כאיכות חיים טובה ובריאות טובה (במושגי בני הזמן) גם במסגרת שונה, שבה נוטרל במידה רבה כוחה של המשפחה הבורגנית, ונוטרלו או מותנו לפחות במידת מה גם הטיות אחרות.

Linda Gordon, 'Family Violence, Feminism and Social Control', in: idem (ed.), *Women, the State, and Welfare*, Madison 1990, pp. 178-198 16

דיקינסון, הפוליטיקה, עמ' 60. 17

סוכני התרבות העירוניים לא התיימרו לשנות את המבנה הכלכלי של השוק שנשלט בידי הבריטים ממילא. הם יכולים היו להתגבר על כמה ממכשולותיו באמצעות ההסתדרות, לשכות עבודה מפלגתיות, סוכנויות סיוע שונות – אבל הם 'שיחקו' במגרש שלא עוצב בידיהם. היו גם אתגרים מיגדריים על סדר היום הציוני – ובכלל זה עיצובו של הגבר היהודי מחדש – עניין שנדון רבות במחקר.¹⁸ בעיר, לפחות, גבריותו של היהודי החדש הייתה תלויה במידה לא מבוטלת ביכולתו לפרנס ולגלות אחריות לצורכי משפחתו – וקודם כול לצרכיה הכלכליים.

במסגרת תהליך בניין האומה נתעצבו הרפרטוארים התרבותיים המקומיים כך שלרוב לא הוחלפו רכיבי הרפרטואר, אלא השתלבו ברכיבים קיימים והפכו לאופציות פעולה תלויות הקשר, כפי שהראתה הירש.¹⁹ כוחות שעיצבו את השיח במקומות אחרים בעולם בלטו גם כאן בלי שלבשו צביון 'ציוני' מיוחד – כך, למשל, באשר לסטטוס ולכוחם של הרופאים בזירה העירונית הבורגנית התל-אביבית.

חוקרים אחרים שבחנו תקופה זו ביישוב מראים שהתנהלותם של סוכני התרבות שתיארה רזי הייתה דומה במידה רבה לזו של סוכני תרבות בתחומים אחרים. אלה כאלה ביקשו לעצב אומה, ועשו שימוש בכל האמצעים שעמדו בפניהם כדי להגיע לנמעניהם. כך, למשל, נבנו מרפאות טיפת חלב, ששפרה שוורץ תיארה את התפתחותן וציינה את הישגיהן המרשימים בכל הקשור לשיפור בריאותם של ילודים ואמהותיהן, אך גם את צד הצל שלהם: הפטרונות והמעורבות החודרנית בחיי האמהות, פטרונות שרווחה בתחומי המימסד הרפואי גם לאחר שקמה המדינה.²⁰

לחובסקי מתאר את התעצבותו של משטר המיסוי היישובי בתקופת המנדט ואת הדרכים שבהם גבו את 'כופר היישוב': המוסדות נקטו אמצעי גיוס ופרסום כמו סרט, עלוני קיר, מכתבים אישיים לקבוצות סרבניות במיוחד, למשל היקים, ולבסוף גם כפו את הציות בכוח הזרוע – גובי כופר היישוב איימו על רוכלים שישפכו נפט ויציתו את מרכולתם אם לא ישלמו, נכנסו לבתי קפה ושברו את הכיסאות ואת השולחנות, ועוד כהנה וכהנה.²¹ הצלחת המפעל הציוני נתפסה בעיני סוכני תרבות בני הזמן כתלויה במידת יכולת ההנחלה של ערכים משותפים לכלל בני הלאום. בתקופה של בניין אומה, בשונה מהתקופה שבה אנו חיים כיום, למשל, הסובלנות כלפי אופן ההתנהלות בחיי היום-יום היא קטנה. מה שנעשה בביתו של אדם הוא נחלת הכלל, מפני שמה שאדם עושה, ולו בחזקתו הפרטית, מקריין על דמותו של הלאום. וכך, בניסיון לצקת תוכן משותף לקבוצות

18 ראו, למשל, מיכאל גלזומן, הגוף הציוני לאומיות: מגדר ומיניות בספרות העברית החדשה, תל-אביב 2007.

19 הירש, באנו הנה, עמ' 338.

20 Shifra Shvartz, 'The Development of Mother and Infant Welfare Centers in Israel, 1854-1954', *Journal of the History of Medicine*, Vol. 55 (October 2000), pp. 398-425

21 אסף לחובסקי, 'אינדיבידואליזם בישראל הצעירה', *זמנים*, חוב' 107 (קיץ 2009), עמ' 106.

וליחידים שנתקבצו ובאו, לצד הסברה ופעילות שנתפסת גם כיום כלגיטימית, הם גילו מעורבות חודרנית בחיי הפרט ולא בחלו לעתים אף בגילויי כוחנות.

מכיוון שהמדד להצלחה בעיני בני הזמן היה מידת השתלבות ה'אחרים' בתרבות ההגמונית, עולה השאלה: מה חלקם של המזרחים עצמם בכל התהליך? האם הם עצמם השפיעו על תהליך סימונם, מיונם ועיצובם מחדש, וכיצד? האם היו רק בגדר אובייקטים, חומר ביד היוצר – רשויות העיר, המדינה וסוכני תרבות שונים? או שמא גילו התנגדות לתהליך העיצוב מחדש, מה שהגביר את בידודם?

ז'קלין ליט בוחנת את אופן ההשתלבות של נשים ממוצא שונה בחברה האמריקנית במחצית הראשונה של המאה העשרים. היא משווה בין נשים יהודיות, שהיו ברובן בנות דור שני של מהגרות ממזרח אירופה, לנשים שחורות, שהיגרו למזרח ארצות הברית מדרומה. הראשונות אימצו את עקרונות האמהות ה'מדעית' ואת הציות לרופא בחדווה, ודחו את עצות אמהותיהן ושכנותיהן, ואילו האחרונות העדיפו להיעזר בשרותי מיילדת שחורה ולהימנע ממפגש עם רופאים לבנים.²² האם אימוץ חלקים גדולים מהרפרטואר הדומיננטי פותח דלת להשתלבות, ולו חלקית, או שמא המוצא האתני הוא המכריע? בעידן של רב-תרבותיות, התביעה להשיל מטען תרבותי ולשאת אחר במטרה להשתלב איננה מועילית עוד מפני שאינה לגיטימית מבחינה מוסרית, אבל בעיני בני הזמן היא הייתה שאלה מכרעת.

נדמה לי ששיפוט מוסרי של בני הזמן ושל דרכי השיח בו אינו צריך לשמש ציר מרכזי בכתיבת היסטוריה, אף כי זה בלתי אפשרי להימנע מהכרה בהבדלי הגישות בין התקופה שבה אנו חיים לזו הנחקרת. לטעמי יש לדון בשיחים המעצבים שהבנו קטגוריות מדירות ומפללות, ובה בעת להצביע על מאמציהם של בני הזמן לטפח את הטוב הכללי כפי שהם מבינים אותו. אחרת לא נוכל להעריך כערכם את גיבורי התקופה, למשל הדוויג גלנר מנהלת המחלקה לטיפול בילד, שנראה שעשתה כל מאמץ לסייע לילדים – באמות המידה שלה.

ספרה רחב היריעה של רוזי הוא ספר חלוצי מבחינת הנושאים שבהם הוא דן ומבחינת הפרספקטיבות המחקריות שלו. ככל ספר טוב, מרתק, רהוט וקולח, הוא מעלה שאלות מחקריות חדשות ומעורר ויכוח. חסרונו הבולט הוא גם יתרונו וכוחו, שכן ביקורתה מיטיבה להאיר את הליקויים של החברה שבה אנו חיים כיום. בניגוד להדוויג גלנר ובני דורה, אנו איננו יכולים להסתתר עוד מאחורי מסך הבערות.

Jacqueline S. Litt, *Medicalized Motherhood: Perspectives from the Lives of African-American and Jewish Women*, New Brunswick, NJ and London 2000 22